

Gelderland voor het Gelderland werd

HOOFDREDACTIE

Dolly Verhoeven
Maarten Gubbels
Michel Melenhorst

BEELDREDACTIE

Jochem van Eijnsden

KAARTREDACTIE

Nico W. Willemse

DEELREDACTIE

Mieke Smit (voorzitter)
Joseph Fleuren
Stephan Mols

GELDERLAND in de prehistorie

VOORWOORD – Verhaal van Gelderland	8
INTRODUCTIE – Verhaal van Gelderland	10
INLEIDING – Gelderland voor het Gelderland werd	16
1 / De kiem van een provincie tot 4900 v.Chr.	19
2 / Naar een agrarisch bestaan 4900-1100 v.Chr.	53
3 / Gelderland vult zich 1100-19 v.Chr.	97
4 / De Romeinen komen eerste eeuw	139
5 / Bloeitijd van Romeins Gelderland tweede eeuw	177
6 / Germanisering van de samenleving eerste-vijfde eeuw	213
7 / Aan de rand van de Merovingische wereld 450-750	241
8 / Het Karolingische en Ottoonse Rijk 750-1025	303
TERUGBLIK – Gelderland voor het Gelderland werd	370
Noten	377
Literatuur	386
Verantwoording	405
Registers	407

GELDERLAND in de prehistorie

ROY VAN BEEK
PETER VAN DEN BROEKE
NICO W. WILLEMSE

1 / De kiem van een provincie tot 4900 v.Chr.	19	
2 / Naar een agrarisch bestaan 4900-1100 v.Chr.	53	
3 / Gelderland vult zich 1100-19 v.Chr.	97	

GELDERLAND in de Romeinse tijd

PAUL VAN DER HEIJDEN

4 / De Romeinen komen eerste eeuw	139
5 / Bloeitijd van Romeins Gelderland tweede eeuw	177
6 / Germanisering van de samenleving eerste-vijfde eeuw	213

GELDERLAND in de vroege middeleeuwen

JOEP HENDRIKS
MICHEL GROOTHEDDE

7 / Aan de rand van de Merovingische wereld 450-750	241
8 / Het Karolingische en Ottoonse Rijk 750-1025	303

Met medewerking van
NICO W. WILLEMSE
ARJAN DEN BRAVEN

TERUGBLIK – Gelderland voor het Gelderland werd	370
Noten	377
Literatuur	386
Verantwoording	405
Registers	407

1 / De kiem van een provincie

tot 4900 v.Chr.
ROY VAN BEEK
PETER VAN DEN BROEKE
NICO W. WILLEMSE

2 / Naar een agrarisch bestaan

4900-1100 v.Chr.
ROY VAN BEEK
PETER VAN DEN BROEKE
NICO W. WILLEMSE

3 / Gelderland vult zich

1100-19 v.Chr.
ROY VAN BEEK
PETER VAN DEN BROEKE
NICO W. WILLEMSE

GELDERLAND KRIJGT VORM 2I

Gelderland in lang vervlogen tijden 21 / Orde in de chaos 24 /
Fossiele leefwerelden 25 / De vroegste bewoners 27 / IJs en weder dienende 31 /
Gelderland aan zee 33 / Een deken van zand 36

EEN MOBIEL BESTAAN: JAGER-VERZAMELAARS 37

(TOT 4900 V.CHR.)

We noemen ze neanderthalers 37 / IJstijdjagers in Gelderland 38 /
Begin van het bostijdperk 43 / Zwerven door bossen en moerassen 45

BEGINNENDE LANDBOUWERS 53

Land van Rijn en Maas 53 / Een trage transitie 57 / Risicospreiders tussen de rivieren 59 / De vroegste boeren op het zand 64 / Nieuwkomers uit het oosten 67

GEVESTIGDE BOEREN EN METAALBEWERKERS 69

(2800-1100 v. Chr.)

Erven zwerven door het land 69 / Dodenlandschappen op het zand 73 /
Burgers op archeologenpad 74 / Grafheuvels in het Rivierengebied 82 /
De spirituele dimensie van het landschap 84 / Kopersmeden en handelaren 91

RAATAKKERS EN URNENVELDEN 97

(DE ZANDGRONDEN 1100-19 V.CHR.)

Aanzet tot de eerste dorpjes 97 / Akkerland zo ver het oog reikt 100 /
Urnenvelden: verenigd in het graf 105 / Halsringen in het moeras 110 /
De ijzertijd zonder Gelders ijzer 113

ELITES EN STRIJDGEWOEL 115

(HET RIVIERENGEBIED 1100-19 V.CHR.)

Betuwse klei 115 / Een zelfvoorzienend bestaan 116 / Verscheidenheid in het grafritueel 121 / Een excentrieke Betuwnaar uit de ijzertijd 124 / Sociale tweedeling rond de Waal 128 / Afname van rituele deposities 131 / Een mysterieuze reiziger 132 / Het turbulente einde van de prehistorie 134

4 / De Romeinen komen
eerste eeuw
PAUL VAN DER HEIJDEN

5 / Bloeitijd van
Romeins Gelderland
tweede eeuw
PAUL VAN DER HEIJDEN

6 / Germanisering van
de samenleving
eerste-vijfde eeuw
PAUL VAN DER HEIJDEN

DE EERSTE ROMEINSE VOETSTAPPEN 141
Een aanzwellende zuidenwind 141 / Het strategisch landschap 146

ONTSTAAN VAN DE LIMES 150
De sprong naar Brittannië 150 / Een keten van forten 150 /
Logistiek in het achterland 154 / Een diverse bevolking 157 /
De eerste Gelderlander met een naam 158

DE PROVINCIE NEDER-GERMANIË 163
De Bataafse Opstand 163 / Het Tiende Legioen 167 / Beroemd maar onbekend 168 /
Infrastructuur: ruggengraat van het rijk 173

TRIOMF VAN DE STAD 177
Stedelijke cultuur en burgerschap 177 / Ulpia Noviomagus 179

MOBILITEIT EN DYNAMIEK 183
Motor voor ontwikkeling 183 / Een nieuw cultureel universum 186

ONDERTUSSEN OP HET PLATTELAND 190
Bataafse boeren 190 / Een bitter familiedrama 192 / Een variëteit aan villa's 195 /
Uitingen van religie 199

CRISIS IN HET RIJK 204
Stapeling van problemen 204 / Nieuwe versterkingen 207

TEN NOORDEN VAN DE RIJN 213
Culturele verschillen 213 / De limes als scheidslijn 216

CRISIS VAN DE DERDE EEUW 221
Leegloop van het platteland 221 / Een 'Bataafse' tegenkeizer? 224 /
Het Gallische Rijk 225

FRANKISERING VAN DE SAMENLEVING 226
Herstel van het Romeins gezag 226 / Een rijke dame in een sarcofaag 230 /
Overname door de Franken 232 / Naar een nieuwe tijd 237

7 / Aan de rand van de
Merovingische wereld
450-750
JOEP HENDRIKS

Met medewerking van
MICHEL GROOTHEDDE
NICO W. WILLEMSE
ARJAN DEN BRAVEN

8 / Het Karolingische en
Ottoonse Rijk
750-1025
MICHEL GROOTHEDDE

HET LANDSCHAP VERANDERT 243
Het Rivierengebied in beweging 245 / De geboorte van de Gelderse IJssel 247 /
Verschuivende woonplaatsen 249

DE FRANKISCHE WERELD ONTLUIKT 252
Strijd om de Romeinse erfenis 252 / Rooftocht over de Rijn 256 / Nieuwe mensen en
gebruiken 257 / Het verhaal van een kies 260 / Gestage groei op het platteland 262 /
Boeren, soldaten of elite? 267

TUSSEN NOORD EN ZUID 275
Merovingers en Pippiniden 275 / Nijmegen als bruggenhoofd 278 /
Bijzondere graven van vreemdelingen? 281 / Het zandige achterland 285 /
Kunstenaar en archeoloog 292 / Bedrijvige burenen: de Friese handel 295

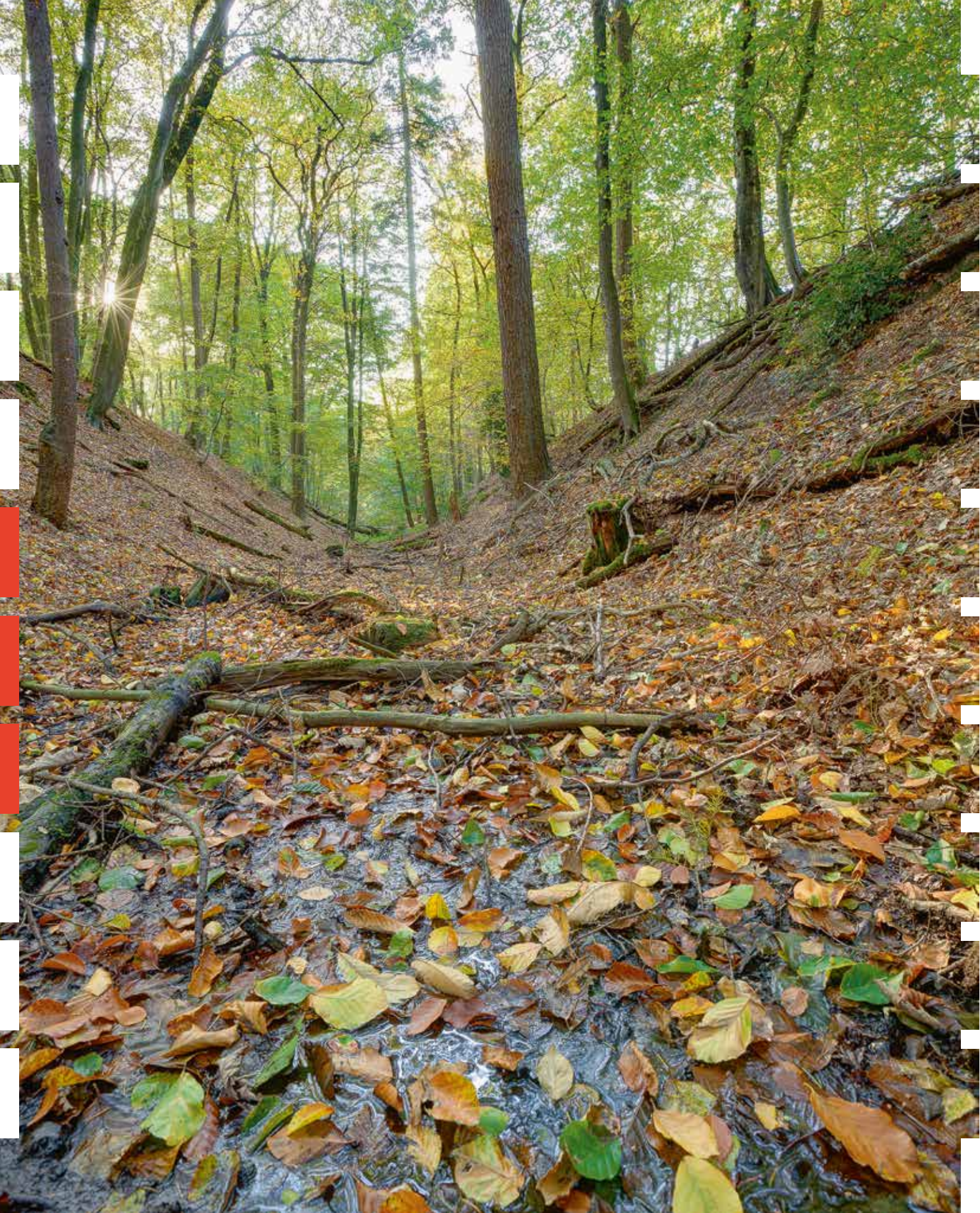
DE PERIFERIE KOMT TOT BLOEI 297
Hofmeiers en missionarissen 297 / Op de drempel van een nieuw rijk 299

VEROVERING, KERSTENING EN LANDINRICHTING 303
De Karolingische periode 303 / De ligging van het Gelderse land 305 /
De Saksenoorlogen 306 / Kerstening in Gelderland 308 / Het domeinstelsel 311 /
Nederzettingen op het platteland 313 / Veluws en Achterhoeks ijzer 318

GEZAG, BESTUUR EN HANDEL 324
Koningen, graven en hertogen 324 / De palts van Karel de Grote 325 / Handelsroutes
en handelsplaatsen 333 / Een alternatieve kijk op vroegmiddeleeuws Gelderland 334 /
Tiel, eigenzinnige handelsplaats 337 / Lotharingen en het Duitse rijk 340 /
Hamaland en de graven 342

DE VIKINGEN 346
De aanval op Zutphen 346 / Godfried de Zeekoning 349 / De oorsprong van de naam
Gelre 352 / De strijd tegen de Vikingen 353 / De ringwalburg Zutphen 355 /
De militaire organisatie 355

HET EINDE VAN EEN MILLENNIUM 358
Nieuwe ontginningen 358 / Rivaliteit in steen en aarde 361 / Teisterbant 364 /
Balderik en Adela van Hamaland 365

GELDERLAND in de Romeinse tijd

De Romeinse tijd omspannt een periode van vijf eeuwen en heeft in veel opzichten de basis gelegd voor de huidige westerse beschaving. Dat de Romeinen zich in onze streken vestigden, had vooral te maken met de landschappelijke omstandigheden. Ze zagen al snel de strategische waarde van de uitlopers van de stuwwal bij Nijmegen. Hier verrezen de grootste militaire en stedelijke centra van ons land. In de periode daarna groeide de Rijn uit tot de noordgrens van het Romeinse Rijk, de limes.

Romeins Gelderland ging deel uitmaken van de provincie Neder-Germanië en kreeg een tot dan toe ongekende bestuurlijke, economische, infrastructurele en culturele impuls. Gedurende de hele Romeinse periode kende het Gelders rivierengebied de hoogste bevolkingsdichtheid van Nederland. Juist hier, in de grenszone van het Romeinse Rijk, ontstond ook de eerste multiculturele samenleving van Noordwest-Europa. Met recht zou je de omgeving van Nijmegen de ‘Randstad van Romeins Nederland’ kunnen noemen.

De Romeinse invloed – strikt afgebakend door de limes – zorgde voor een drastische tweedeling van het latere Gelderse gebied. Waar de maatschappij en het landschap in Zuid-Gelderland een complete transformatie ondergingen, bleef de relatief veel geringere bevolking van de Veluwe en de Achterhoek leven in de ijzertijd. In de loop van de eeuwen draaide de wind echter van het zuiden naar het noorden: het Romeinse centrale gezag verzwakte steeds verder, terwijl de invloed van noordelijke Germaanse/Frankische volkeren toenam. Dit proces van germanisering van de Gelderse samenleving maakte de weg vrij voor een geleidelijke overgang naar de middeleeuwen.

◀ Het Louisedal in Berg en Dal is een van de weinige plekken in Nederland met zichtbare Romeinse sporen – in dit geval een diep uitgegraven geul voor een aquaduct.

5 / BLOEITIJD VAN ROMEINS GELDERLAND

tweede eeuw

TRIOMF VAN DE STAD

■ Stedelijke cultuur en burgerschap

Na de Bataafse Opstand kwam de integratie van Romeinse en lokale cultuur in een stroomversnelling, wat leidde tot een periode van grote bloei. Die viel samen met de inrichting van de nieuwe provincie Neder-Germanië en de verlening van stadsrechten aan Noviomagus. En dat is geen toeval, want de invoering van het stedelijk leven vormde een van de succesfactoren van de Romeinse cultuur.

De Romeinen hebben het fenomeen ‘stad’ niet uitgevonden – steden bestonden al duizenden jaren. De grote Romeinse vernieuwing bestond uit een ver doorgevoerde koppeling van burgerschap met juridische status (zoals het recht op juridische bescherming), maatschappelijk aanzien en bestuurlijke invloed. Het burgerschap groeide uit tot een begerenswaardige status, en was ook overerfbaar. Ook het Romeinse huwelijk was ingebed in dit juridisch-maatschappelijk systeem, waarin bezit en burgerschap veilig konden overgaan op een volgende generatie. Vanaf het prille begin was het Romeinse huwelijk daarom ook monogaam, in tegenstelling

tot het huwelijk in de meeste andere culturen van die tijd.

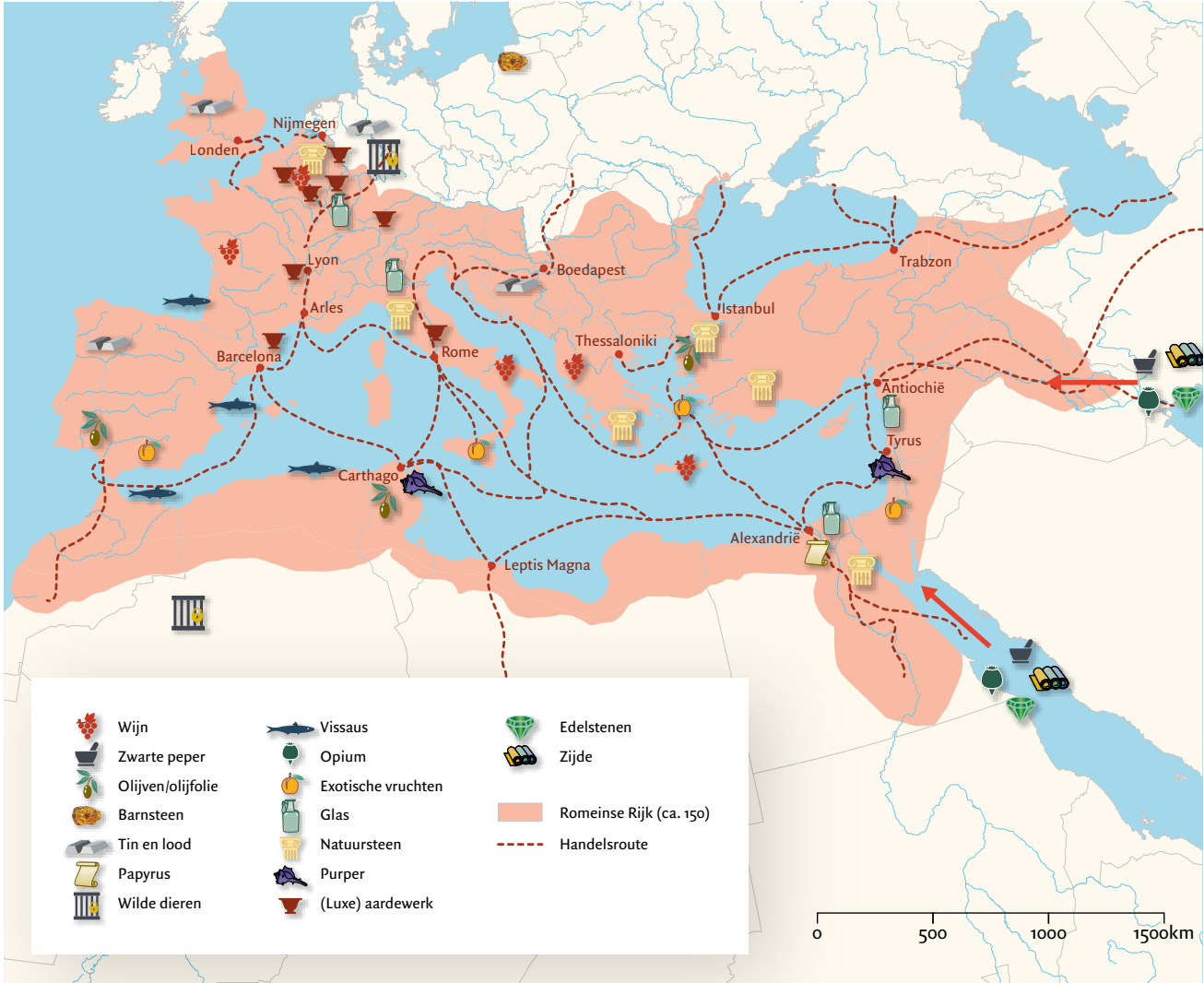
Met de expansie van hun rijk voerden de Romeinen de cultuur van het burgerschap door in andere streken. Bewoners van ingelijfde gebieden konden het burgerschap ‘verdienen’ door goed gedrag of door 25 jaar dienst te nemen in de hulptroepen. Zo raakten ook niet-Italische volkeren juridisch, maatschappelijk, bestuurlijk én cultureel betrokken bij het Romeinse Rijk. Sterker nog: ze gingen er wezenlijk deel van uitmaken.

Om deze alsmaar uitdijende lappendeken van gebieden met nieuwe burgers structuur te geven, tuigden de Romeinen een enorm bestuurlijk en administratief systeem op. Hierin waren ze, zeker voor hun tijd, zeer vooruitstrevend. Ze verdeelden het land in administratief-bestuurlijke eenheden, zoals provincies en civitates (een soort gemeenten). Elke provincie en elke civitas werd bestuurd vanuit een hoofdstad, waarmee het burgerschap ook een centrale plek kreeg. De hoofdstad van de provincie Neder-Germanië was Keulen, waar de gouverneur zetelde – imposante resten van zijn paleisachtige onderkomen zijn (ondergronds) nog altijd te bezoeken.

GELDERLAND IN DE TWEEDE EEUW

Het Rivierengebied is volkomen geïntegreerd in het Romeinse Rijk.

	Legioenplaats (castrum)		Moerasbos of veenkussen
	Fort (castellum)		Duinland
	Fort (vermoedelijk castellum)		Zandgrond
	Tempel/heiligdom		Stuwwal of plateau
	Vicus		Riviervlakte met stroomgordel
	Stedelijke nederzetting		Rivier of beek
	Landelijke nederzetting		Buitenwater
	Marskamp		Huidige provinciegrens
	Villa		Huidige landsgrens
	Steenbakkerij		
	Hoofdweg, zeker		
	Hoofdweg, vermoed		
	B-weg, vermoed		

▲ De herkomst van een aantal goederen die zijn gebruikt in Nijmegen en Xanten.

Romeinse handelaars onderhielden warme contacten met leveranciers uit de gebieden rond de Oostzee (barnsteen) tot aan China (zijde en opium). Die luxeartikelen waren niet voorbehouden aan de elite in Rome. In 2006 kwam bij Cuijk een zilverschat van 140 munten uit de grond, begraven met zeventig zwarte peperkorrels uit India.¹⁴ Opvallend detail: de schat kwam niet uit een villa of legerfort, maar uit een boerderij op het platteland.

De mobiliteit binnen het Romeinse Rijk komt ook goed tot uitdrukking in de carrières van hoge officieren. Bijvoorbeeld die van Claudius Paternus Clementianus. Doordat hij zijn carrière heeft laten

beitelen in een gedenksteen, kan een groot deel van zijn levensloop worden gereconstrueerd. Clementianus was geboren in Beieren, als afstammeling van Keltische bewoners, en doorliep een militaire loopbaan in Neder-Germanië en Dacië (Roemenië). Daarna maakte hij de overstap naar een nog prestigieuzere civiele carrière en werd achtereenvolgens gouverneur van de Romeinse provincies Judea, Sardinië, Africa en Noricum (Oostenrijk). Ook de gouverneur van Neder-Germanië rond 174, Quintus Antistius Adventus, kende een reislustig bestaan. Hij bekleedde topfuncties van Noord-Afrika tot Boven-Germanië, en van Syrië tot Brittannië.¹⁵

▲ Grafsteen uit Nijmegen voor drie leden van de familie Aurelius, afkomstig uit Calahora (Spanje). Twee broers dienden als soldaat in het Tiende Legioen, de ander was handelaar.

Al deze verplaatsingen waren voor de Romeinen een binnenlandse aangelegenheid. Met Romeinse sester tiën kon men terecht op de markt van Londen, maar ook in het theater van Orange, in de haven van Ostia (Rome), op het forum van Palmyra in Syrië en in een winkelstraat in Dougga in Tunesië. De communicatie leverde zelden problemen op: naast de honderden regionale talen en dialecten sprak men in het westen van het rijk Latijn, in het oosten Grieks. Nooit eerder was reizen zo makkelijk en veilig. Niet alleen soldaten, hooggeplaatste officieren, boodschappers, diplomaten en handelaars reisden door het rijk, ook bezochten de allereerste toeristen de mythische plekken van de Griekse oudheid en krasten ze in Egypte hun naam in de toen al eeuwenoude tombes en piramiden.¹⁶

Halverwege de tweede eeuw liet de lofredenaar Aelius Aristides optekenen:

De aardbol draagt geen wapens meer, maar een feestgewaad. Het gebergte is toegankelijk gemaakt, de stromen zijn overbrugd, de woeste streken bewoonbaar geworden. Stad ligt naast stad. Een ongehinderd verkeer verbindt de verste landen. Onzekerheid en gevaar zijn tot legende geworden. De zee is vol sche-

pen, de straten vol mensen en wagens. Iedere nieuwigheid, ieder comfort dringt meteen door tot in de verste uithoeken van het rijk.¹⁷

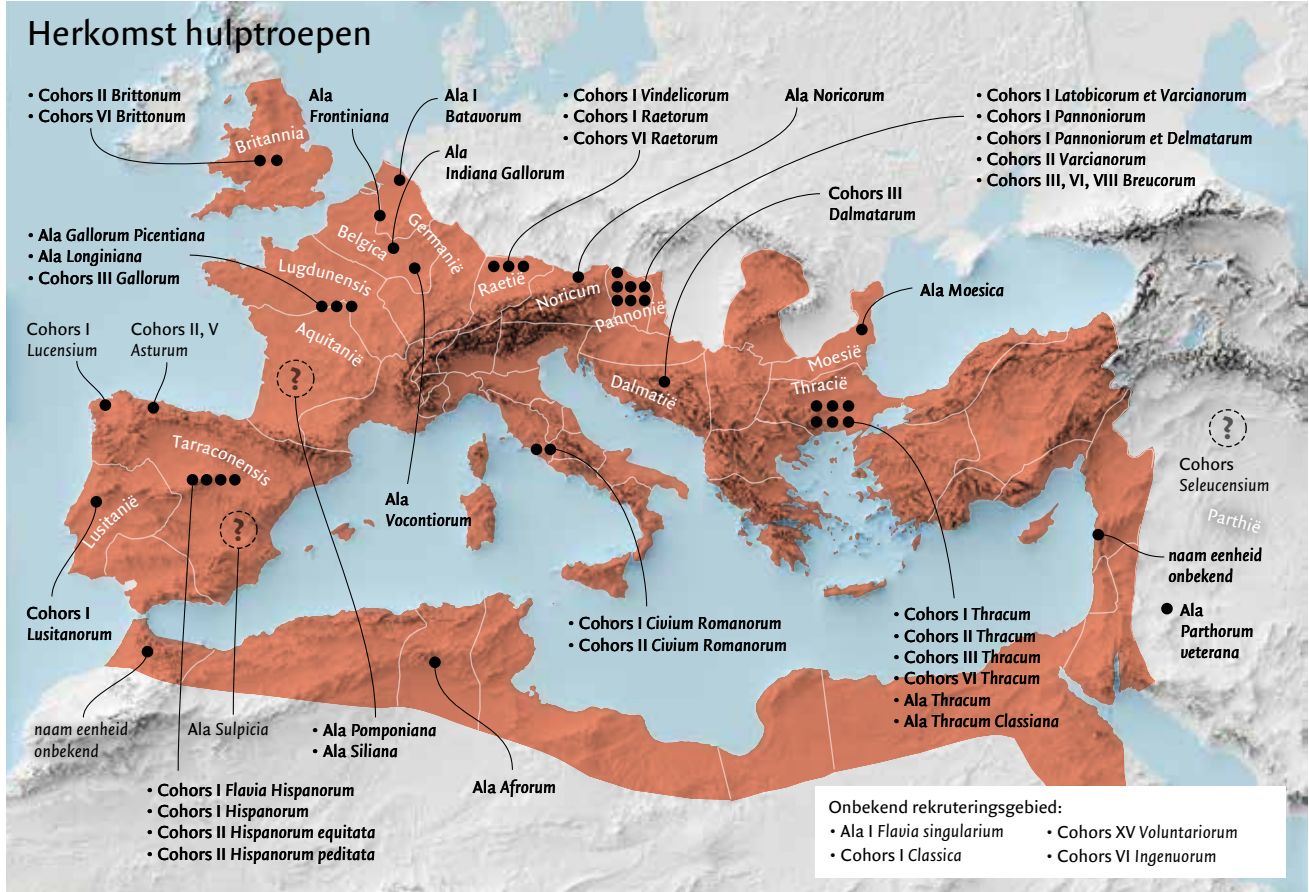
Aristides had niet de bedoeling een historisch statement te maken – zijn lofrede was in eerste instantie bedoeld als vleierij – maar ook met een korreltje zout komen de sterke punten van het Romeinse Rijk nog duidelijk naar voren: infrastructuur, de mogelijkheid om veilig te reizen, mobiliteit en dynamiek.

Wat was nu de rol van de Romeinse limes in dit geheel? Daarover is in de afgelopen twintig jaar veel gediscussieerd. Met de voordracht van de Neder-Germaanse limes als UNESCO-werelderfgoed kreeg ook dat debat volop aandacht. De kern is, kort gezegd, dat het vroegere beeld van de limes als een min of meer hermetisch afgesloten grens is verdrongen door een veel genuanceerdere visie.

Een van de nieuwe zienswijzen is dat de limes uiteindelijk voortkwam uit de Romeinse behoefte aan administratieve duidelijkheid. De Romeinen introduceerden het kadaster in Europa: ze registreerden grondbezit en brachten dat in kaart, zoals enkele teruggevonden reliëfs uit Orange laten zien. Zo'n kadaster had enkele nuttige toepassingen: het hielp bij juridische conflicten en kon dienen voor het opleggen van belastingen. En dat ligt weer in het verlengde van de Romeinse 'uitvinding' van het burgerrecht. Het samengaan van grondbezit, poli-

▲ Kunstwerk van de Leidse kunstenaar Jan Kleingeld 'Tot hier' bij het Gelderse Rijswijk. Deze landmark aan de oude limes is een ode aan het alfabet dat hier door de Romeinen werd geïntroduceerd.

▲ De herkomst van soldaten uit de hulptroepen die waren gelegerd aan de Neder-Germaanse limes, aan de hand van inscripties en informatie op militaire diploma's. Het is een voorbeeld van de enorme mobiliteit binnen het Romeinse Rijk.

tiel, recht, belasting en economie deed zich op alle niveaus voor. Geen wonder dat de Romeinen ook aan de randen van het rijk liefst een duidelijke formele en fysieke afgrenzing wilden van hun gebied: niet alleen om bewoners aan te geven waar hun administratieve territorium ophield, maar ook om de barbaren daarbuiten in te wijven dat ze niet bij de beschaafde wereld hoorden. Dat deden de Romeinen weliswaar met veel militair machtsvertoon, maar de limes was vooral ook een plaats van handel en ontmoeting. De grens wordt daarom ook steeds vaker gezien als een belangrijke culturele uitwisselingszone.

■ Een nieuw cultureel universum

Niet alleen mensen en goederen verplaatsten zich vaker en sneller dan ooit, de reizigers namen in

hun bagage ook nieuwe ideeën, culturele tradities en religies mee. Die verspreidden zich kriskras door het rijk. Het vermengen van de klassieke Romeinse cultuur met plaatselijke, inheemse culturen wordt 'romanisering' genoemd – een ander sleutelbegrip in de successen van het Romeinse Rijk. Door onderdeel te worden van de Romeinse samenleving konden niet-mediterrane volkeren meeliften op de voordelen van de Romeinse welvaart en cultuur. Enkele voorbeelden: met de draaischijf gemaakt aardewerk, luxegoederen, sieraden, veel nieuwigheden op het menu (olijfolie, wijn, kruiden, fruit, kip), elementaire vormen van hygiëne en medische verzorging, en juridische bescherming. Andersom doken Germaanse en Keltische elementen op in de cultuur van de elite. Dit proces resulteerde in de geboorte van een nieuw cultureel universum onder

Romeins bestuur.¹⁸ Volkeren die deel gingen uitmaken van de Romeinse samenleving, pikten er over het algemeen de elementen uit die het best bij hen pasten. Zo bleven de Bataven wonen in hun woonstalhuizen van hout en leem, maar dronken ze wel uit bekers van Keulse makelij, aten ze van terra sigillata-borden uit Zuid-Frankrijk en gebruikten ze olijfolie uit Spanje. In de praktijk kon 'romanisering' er in de verschillende delen van het rijk dus heel verschillend uitzien.

Eén van de processen die als katalysator werkte voor de vermenging van culturen, was de terugkeer van Bataafse veteranen op het platteland waar ze waren opgegroeid. Na hun diensttijd in het Romeinse leger zwaaiden ze af met het Romeins burgerschap, een militair diploma en een som geld of een lap grond. Sommige veteranen bleven hangen op de plek van detachering, zoals Marcus Ulpius Fronto, wiens militair diploma in Regensburg is teruggevonden. Maar van de meesten wordt verondersteld dat ze terugkeerden naar hun Bataafse geboortegrond, zoals het in 1988 gevonden militair diploma van een Bataafse soldaat uit de buurt van Elst laat zien. Het gaat daarbij om een ruiter van de Ala Batavorum, die het kleinoord ontving in het jaar 98. Zijn naam is helaas niet bekend – dat stukje ontbreekt op het diploma. Het militaire avontuur van de Bataaf begon rond het jaar 74 en hij zal tijdens zijn diensttijd ongetwijfeld verre streken hebben

gezien. Zoals bij de Romeinen gebruikelijk was, vermeldt zijn diploma een indrukwekkende lijst van op dat moment actieve legereenheden in Neder-Germanië: zes ruitereenheden en 25 cohorten.

Vijfentwintig jaar diensttijd in het Romeinse leger maakte van elke Bataafse jongeling een ander mens: de meesten zullen zich zeker nog Bataaf hebben gevoeld, maar in het leger ademde alles de klassieke Romeinse cultuur. De voertaal was Latijn, sommigen leerden er zelfs lezen en schrij-

▲ Militair diploma, gevonden in Elst. De eigenaar was een Bataafse ruiter van de Ala Batavorum, die in 98 terugkeerde naar zijn geboortegrond.

▲ De Rotterdamse ondernemer Gerard Marius Kam richtte in de periode 1919-1922 in Nijmegen het Archeologisch Museum G.M. Kam op. In de vitrines is een eindeloze reeks Romeins aardewerk te zien.

Een bitter familiedrama

Mucronia Marcia

▲ Bijzondere altaarsteen uit Millingen, door Mucronia Marcia gewijd aan haar overleden dochter Rufia Materna. Op dat moment leefden ook Mucronia's man en zoon niet meer.

De naam Mucronia Marcia komt voor op een altaarsteen die eeuwenlang was ingemetseld in de kerk van Millingen aan de Rijn. De Gelderse oudheidkundigen Gisbert Cuper (1644-1716) en Johannes Smetius (1637-1704) maakten er al melding van. In 1837 verkocht de toenmalige Millingse pastoor de steen aan het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Uit de tekst blijkt dat het altaar door Mucronia Marcia is opgericht ter ere van haar overleden dochter Rufia Materna. Lange tijd dachten wetenschappers op basis van de tekst dat ze haar dochter vereerde als een godin. En dat, zo redeneerde men, kon alleen maar als Rufia Materna een Germaanse priesteres was. Zo

kreeg Rufia Materna zelfs enige internationale bekendheid als religieus schakelpunt in het schemergebied tussen verschillende culturen. Het eveneens vermelde 'heilige woud' paste precies in dit beeld.

Onlangs is de interpretatie van de tekst tegen het licht gehouden. Het woord 'dea' in de eerste zin blijkt niet te slaan op dochter Rufia, maar maakt deel uit van een gebruikelijke aanhef voor de godin Bona Dea. De tekst kan dan als volgt gelezen worden: 'Aan (Bona) Dea Domina. (Ter herinnering) aan Rufia Materna heeft Mucronia Marcia een altaar en een heilig woud (lucus) gewijd, waar zij een jaarlijks offer heeft ingesteld op 17 juli en op de verjaardag van haar dochter Materna op 7 oktober en tijdens de Parentalia op 21 februari voor vader en zoon Rufius Similis en voor haar dochter Materna.'

Geen Germaanse priesteres dus, en zelfs het heilig woud komt op losse schroeven te staan, want 'lucus' kan ook 'graftuin' betekenen. Wat vertelt de steen ons dan wel? Allereerst is hij de bittere, persoonlijke getuigenis van een familiedrama: Mucronia Marcia heeft onlangs haar dochter verloren, terwijl haar man en zoon al eerder zijn overleden.

Uit de namen van de betrokkenen kan ook worden afgeleid dat Mucronia Marcia behoorde tot de toplaag van de toenmalige samenleving: ze had het Romeins burgerrecht, schreef in het Latijn en had genoeg geld om een fonds in te stellen om haar overleden gezinsleden te eren. Dat laatste past bij de positie van vrouwen in de Romeinse tijd. Vergeleken met andere samenlevingen in de oudheid waren zij relatief onafhankelijk, zeker op financieel vlak. De naam Mucronia Marcia duidt op een inheemse oorsprong. Haar man Rufius Similis zou een veteraan uit het leger kunnen zijn geweest. Zo markeert de steen een tragische gebeurtenis in een welgestelde, inheems-Romeinse familie aan de rand van het Romeinse Rijk.²⁶

▲ Honden waren in de Romeinse tijd al gewilde huisdieren. In dat licht is de vondst van een hondenschedel met ketting in Hien (Neder-Betuwe) een beetje luguber.

◀ Dakpan met afdrukken van een hondenpoot. De dakpan is gefabriceerd in de ovens van de Holdeurn in Berg en Dal en gebruikt als deel van een afvoergoot in de villa van Ewijk.

vertakte tot in India, en drong de Romeinse mediterrane cultuur via de markt ook door in de regio. De boeren in de nederzetting bij Tiel-Passewaaij maakten vanaf het eind van de eerste eeuw zelf geen aardewerk en kleding meer, ze kochten of ruilden de producten op externe markten, zoals in Noviomagus. Geld werd steeds gebruikelijker als betaalmiddel, en daarmee de monetaire economie, wat een verdere integratie in het rijk betekende. In het begin van de tweede eeuw haalden de boeren vrijwel al hun niet-agrarische consumptiegoederen van buitenaf.²⁷

Voordat het Bataafse platteland ingebed raakte in de wereldeconomie hadden zich daar al op verschillende plaatsen militairen gevestigd. Op grond van vondsten in Medel vermoedt men dat hier een teruggekeerde soldaat woonde die al tijdens de regeerperiode van keizer Augustus in Romeinse dienst is geweest. In Beneden-Leeuwen (ter hoogte van nieuwbouwwijk De Ret) moet in de eerste helft van de eerste eeuw minimaal één veteraan hebben gewoond, waarschijnlijk een Bataafse soldaat uit de hulptroepen die na de diensttijd terugkeerde naar zijn geboortegrond. De nederzetting in Beneden-

Leeuwen zou later uitgroeien tot een villaterrein. Ook op andere plaatsen, zoals in de grote nederzetting van Tiel-Passewaaij, streken Bataafse veteranen neer. Daarop wijzen onder andere talrijke militaire uitrustingstukken en paardentuig.²⁸

Ter hoogte van Huissen is net weer een andere ontwikkeling te zien. Hier lagen vlak bij elkaar twee nederzettingen met grote erven en eenvoudige boerderijen. Ze leken in alles sterk op de rest van het Bataafse platteland, behalve dat de vondsten wijzen op een veel grotere overname van mediterrane gebruiken. Ongetwijfeld heeft dat te maken met de ligging aan de limesweg en de nabijheid van de castella van Arnhem en Loowaard. Ook enkele rijkere graven, waarvan er een wijst op een lid van de regionale elite, zorgen voor een onderscheid met het overige platteland. Deze man zal zeker niet in een van de houten boerderijen hebben gewoond, maar wellicht in een villa.²⁹ Ook in Nijmegen-Noord vonden archeologen op een relatief eenvoudige begraafplaats zo'n uitzonderlijk rijk graf.³⁰

Een andere variatie binnen het nederzettingspatroon is te vinden in Deest. Hier werd rond het begin van de jaartelling een nederzetting gesticht